

Fəridə Oktay qızı Nəbiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası kafedrasının baş müəllimi
<https://orcid.org/0000-0002-6397-0886>
[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(6\).260-263](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(6).260-263)

UŞAQLARIN ƏQLİ İNKİŞAFINDA ƏTRAF ALƏMİN ROLU

Фарида Октай гызы Набиева
старший преподаватель кафедры педагогики дошкольного образования Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

РОЛЬ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В УМСТВЕННОМ РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ

Farida Oktay Nabiyeva
senior lecturer of the department of Preschool education pedagogy of Azerbaijan State Pedagogical
University

THE ROLE OF THE ENVIRONMENT IN THE MENTAL DEVELOPMENT OF CHILDREN

Xülasə. Məqalədə uşaqların zehni inkişafında ətraf mühitin rolundan bəhs edilir. Uşaqlar həmişə təbiətlə bu və ya digər şəkildə təmasda olurlar. Rəngarəng təbiət uşaqları əməyə, yaradıcı fəaliyyətə, müxtəlif oyunlara cəlb edir, onların inkişafı üçün şərait yaradır. Eyni zamanda təbiəti olduğu kimi eşitməyə və anlamağa çalışırlar.

Açar sözlər: uşaqlar, ətraf aləm, idrak, ünsiyyət, təsəvvür

Аннотация. В статье повествуется о роли окружающей среды в умственном развитии детей. Дети всегда так или иначе соприкасаются с природой. Красочная природа привлекает детей к труду, творческой деятельности, различным играм и создает условия для их развития. При этом они стремятся услышать и понять природу такой, какая она есть.

Ключевые слова: дети, окружающая среда, познание, общение, воображение

Abstract. The article talks about the role of the environment in the mental development of children. Children are always in contact with nature in one way or another. Colorful nature attracts children to work, artistic activities, various games and creates conditions for their development. At the same time, they strive to hear and understand nature as it is.

Keywords : children, environment, cognition, communication, imagination

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişaf prosesinin əsasını ətraf aləmlə tanışlıq təşkil edir. Belə ki, dünyaya yeni göz açmış uşaq, daxilində olduğu cəmiyyətlə birbaşa əlaqəyə girir, canlı və cansız təbiətlə tanış olur, eyni zamanda, ünsiyyət baş verir. Kiçik yaşlı uşaqlarda ətraf aləm haqqında ilkin təsəvvürlər yaradılır, onlarda canlı təbiətin həyatını öyrənməyə maraq yaranır. Ümumiyyətlə, məktəbəqədər yaşlı uşaqların ətraf aləmlə tanışlıq prosesi bu istiqamətlərdə aparılır:

- 1) canlı və cansız təbiət haqqında ilkin anlayış;
- 2) canlı təbiətə sevgi hissini aşılamaq və xeyirxah münasibəti tərbiyə etmək;
- 3) canlıların həyatını öyrənməyə maraq yaratmaq;
- 4) ətrafda rastlaşdığı əşyalarla tanışlıq və düzgün istifadəni aşılamaq;
- 5) təbiət və ictimai hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsini yaratmaq;
- 6) ətrafı müşahidə və müqayisə etmək bacarıqlarının öyrədilməsi;

7) böyüklərin əməyi ilə tanışlıq, əməyə qarşı sevgi yaratmaq;

8) peşələrlə tanışlıq və sair.

“Təbiəti canlı orqanizm adlandırılanlar heç də səhv etməmişlər. Doğrudan da insan təbiət ilə ünsiyyətdə olarkən bunun nə qədər düzgün və vacib olduğunu görür. Biz təbiəti özümüz sevdiyimiz kimi, uşaqlara da sevdirməyi bacarmalıyıq. Dövlət başçımızın müvafiq sərəncamlarına əsasən son illər ölkəmizin müxtəlif yerlərində yeni-yeni parklar salınmış, qoruqların əraziləri genişləndirilmişdir. “Ekologiya ili” gələcək nəsillər üçün sağlam mühitin qorunması deməkdir. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı öz əməli və əməyi ilə bu işə töhfə verməlidir. Torpağa və Vətənə olan sevgini bu cür işlər görməklə (ağac əkməklə, gül becərməklə, torpağı belləməklə və s.) uşaqlara öyrətmək mümkündür. Bunu əyani olaraq uşaqların muzeylərə, tarixi abidələr və təbiətin gözəl guşələri olan parklara və bağlara gəzintilərini təşkil etməklə həyata keçirmək olar. Bu cür səyahətlərdən sonra uşaqlar arasında çox maraqlı diskussiyalar başlanır və sual-cavablar meydana çıxır. Belə gəzintilər uşaqlar üçün istər televiziya göstərilən verilişlərdən, istərsə də İnternet və kompüter oyunlarından daha maraqlı və cəlbedici olur. Sadəcə bu həvəsi uşaqlarda oyatmaq lazımdır” (1).

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların öz xalqına, Vətəninə məhəbbət hissini formalaşması üçün onlarda doğulub boya-başa çatdığı, yaşadığı yerə, xalqının tarixinə, adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə münasibət hissi tərbiyə edilir. Bu məqsədlə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində həyata keçirilən ətraf aləmlə tanışlıq məşğələləri tərbiyə prosesinin əsasını təşkil edir.

Uşağın şəxsiyyətinin inkişafı olduqca mürəkkəb prosesdir. Bu proses xarici və daxili amillərin təsiri altında formalaşır. Xarici amilə sosial mühit (valideynlərin təsir edə biləcəyi) aiddir. Daxili amilə isə biologiya və irsiyyət daxildir, hansı ki, bu, bizim nəzarətimizdən kənar dadır.

Uşağın intellektual, psixoloji, əxlaqi inkişafı üçün başlıca olaraq cəmiyyət böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq doğulduğu ilk andan etibarən daima ətrafı ilə əlaqədədir. Uşaq gündəngünə böyüyür, böyüdükcə isə sosial əhatə dairəsi genişlənir. Eyni zamanda uşaq ətrafla daim uyğunlaşır və özü üçün daha yaxşı başa düşüləcəyi, hörmət edildiyi və özü kimi qəbul

ediləcəyi ən rahat mühiti axtarır. İlk olaraq ailənin psixoloji və maddi rifahı uşağın şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Belə ki, uşaq özünü təhlükəsiz hiss edir, qorxu və narahatlıq hissi keçirtmir. Daha sonra bağçada uşaq üçün həm sağlamlığını dəstəkləyəcək, həm ümumi inkişafının qayğısına qalınacaq, həm də özünü rahat hiss edəcəyi təhlükəsiz şərait yaradılır: gündəlik rejim, yaradıcı zehni və idman yükü, gəzintilər, balanslaşdırılmış qida rejimi və sair. Eyni zamanda uşaq bağçada böyüklərlə və yaşdqları ilə ünsiyyətə girir, oyunlarda iştirak edir. Beləliklə, uşağda təhsil və yaradıcılıq fəaliyyətində, öz fəaliyyətinin təzahürü xarakterinin inkişafında ünsiyyət zamanı nitqinin inkişafı özünü göstərir. Məhz uşaq bağçası körpənin böyüdüyü, cəmiyyətlə ünsiyyət qurmağı öyrəndiyi, ünsiyyət təcrübəsini zənginləşdirdiyi mikro mühit kimi ilk yerlərdən birinə gəlir.

Böyüməkdə olan uşaqlar ünsiyyət, fəaliyyət və şüurla inkişaf edir, sosiallaşırlar. Daha sonra bu prosesdə sosial-mədəni mühit həlledici rol oynayır. Bildiyimiz kimi, uşağın şəxsiyyətinin inkişafına ətraf mühitin təsiri böyükdür.

Ətraf aləm nədir? Bir insan üçün ətraf mühit onun həyat fəaliyyətinin zonasıdır. Bu zona bir çox amillərin kompleksidir: təbii, mədəni, sosial, siyasi, məişət və sair. Ətraf mühitin uşağın inkişafına təsiri müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən yaxın və uzaq cəmiyyət prizmasından idarə olunur. Ailə maddi şəraiti, təhlükəsizliyi təmin edir, mənəvi münasibətləri aşılrayır, uşaqların maraqlarını müəyyən edir. Cəmiyyət sayəsində insan qarşılıqlı əlaqə qurmağı, özünü başqaları ilə müqayisə etməyi öyrənir, davranış qaydalarını qəbul edir.

Hər şeyin təməli ailədən başladığı kimi, ətraf mühitlə tanışlıq prosesinin təməli də ailədə qoyulur. Valideynlər tərəfindən bəzi qaydalar həyata keçirilir ki, bunlar da uşağın həm zehni, həm də fiziki fəaliyyətini inkişaf etdirir. Məsələn, düzgün gün rejimini tətbiq etmək, sağlam və düzgün qidalanmaq, birlikdə aparılan açıq hava gəzintiləri, zehni inkişaf etdirən oyunlar və sair.

“Təbiətlə tanışlıq uşağın idrak prosesinin mühüm bir mərhələsi kimi bu prosesin bir sıra məsələlərini özündə əks etdirir. Təbiətlə fəal ünsiyyət prosesində uşaq özünü canlı təbiətin bir üzvü, parçası kimi dərk edir və təbiətə fəal müdaxiləsinin mümkünliyünü hiss edir. Ağac əkmək, gülləri sulamaq, heyvanlara qulluq və s.

kimi proseslərdə uşaq təbiəti bizim fəaliyyətimizlə dəyişən bir mühit kimi qavrayır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təbiətlə tanış edilməsi, onları əhatə edən təbiət haqqında realist biliklər alması vasitəsidir və hissi təcrübədə, ona düzgün münasibətin əsasıdır” (2).

Kiçik yaşda uşaqların intellektual qabiliyyətləri “yaxın inkişaf zonası” yaratmaqla inkişaf etdirilir. Nədir “yaxın inkişaf zonası”? Bu, əqli inkişafın iki səviyyəsindən biridir ki, bu zaman uşaq yaşlıların – müəllimlərin, valideynlərin köməyi ilə bir nailiyyətlər əldə edirlər. Məhz belə inkişaf səviyyəsini “inkişafın yaxın zonası” kimi L.S. Viqotski adlandırmışdır. Demək belə bir yanaşma vasitəsilə, bir yetkin uşağın formalaşmasının başlanğıcında olan bacarıqlarına diqqət yetirilir. Böyüklərin dəstəyi ilə onlar tədricən “əsl inkişaf sahəsi”nə keçid etmiş olurlar. Bu zaman obyekt-məkan mühiti uşaqların fəaliyyət sahəsini zənginləşdirir.

Araşdırmalar göstərir ki, pedaqogika baxımından uşağa ən yaxın sosial mühit onun uyuşlaşmalı olduğu ilk cəmiyyət modeli kimi qəbul edilir. Beləliklə, gələcəkdə o, bu təcrübəsini oxşar vəziyyətdə istifadə edə biləcək. Uşaq həm ətraf mühitə uyğunlaşır, həm də müxtəlif sosial rolları – oğul, qız, şagird, tələbə, rəhbər və sair kimi yerinə yetirir. Əvvəlcə, uşaq inkişaf prosesində müxtəlif fəaliyyət növlərinin forma və vasitələrini mənimsəyir, genişləndirir. Daha sonra, özündə “mən” imicini formalaşdırır.

Hər hansısa bir mövzu ətrafında araşdırmalar, müşahidələr apararıq uşaq öz fikirlərini deməkdən çəkinmir. Beləliklə, monoloji nitqi inkişaf edir.

Sosiallaşma prosesi 3 sahədə özünü göstərir:

- 1) Fəaliyyət
- 2) Ünsiyyət
- 3) Şüur

Ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibətdə olan uşaq daima fəaliyyətdədir. Təbiətdə baş verən hadisələri izləyir, araşdırır, müşahidə edir. Yeni məlumatlarla qarşılaşan uşaq öz yaddaşının məhsulu ilə yeni öyrəndiyi məlumatları bir araya gətirir. Bunlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri aydın şəkildə müqayisə edir.

İnsan ruhu şüurun köməyi ilə ətrafdakı reallığı əks etdirər bilməsi qabiliyyətinə malikdir. Uşağın ardıcıl olaraq şüurunun formalaşmasına diqqət yetirək:

1. Oyanmış şüur – 0-1 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Bu, bioloji ehtiyacların tərifini kimi izah olunur.

2. Obyekt şüuru – 1-3 yaşa qədər uşaqlarda olur. Bu, reallıq haqqında təəssüratların formasını özündə təzahür etdirir.

3. Fərdi şüur – 4-9 yaşa qədər olan dövrləri əhatə edir. Bu, zaman uşağın tam mənalı “mən” anlayışı yaranır.

4. Kollektiv şüur – 9-16 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə uşaq reallıq və özü haqqında fikirlərini bildirir, özü ilə ətraf mühit arasındakı əlaqəni dərk edir.

5. Reflektiv şüur – 16-22 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir. Bu zaman uşaq özünə diqqət yetirir. Psixi vəziyyətini təhlil etmək bacarığına malikdir.

Həm mühit, həm ekologiya, həm də siyasi sistem uşaqların inkişafına təsir göstərir. Sosial dairədə əsas rol böyüklərə verilir. Böyüklər dəyərlərin daşıyıcısı, sosial təcrübənin tərcüməçisi, uşaqla xarici dünya arasında vasitəçi rolunu oynayır. Qeyd etdiklərimdən belə bir nəticəyə gələ bilərik:

1. Uşağın şəxsiyyəti ətraf mühitin təsiri altında inkişaf edir.

2. Uşağın hansı cəmiyyəti əhatə etməsi böyüklərdən asılıdır.

3. Uşaq fəaliyyət, şüur və ünsiyyət vasitəsilə ictimailəşir.

Uşaqlar həmişə olduqları hər yerdə təbiətlə təmasda olurlar. Yaşıl meşələr, çəmənliklər, rəngarəng çiçəklər, kəpənəklər, göydə hərəkət edən buludlar, uçan quşlar, kiçik həşəratlar, çaylar, yağan qar dənəcikləri, hətta, yağış yağandan sonra yaranan gölməçələr – bir sözlə, bunların hamısı uşaqları cəlb edir, onları sevindirir, inkişafı üçün zəngin qida ilə təmin edir. Bildiyimiz kimi, təbiət tükənməz bilik mənbəyidir: qar yağır, günəş çıxır, yağış yağır, yarpaqlar saralır, quşlar uçar və sair. Bütün bunlar uşaq üçün müəyyən dərəcədə gözəldir. Ətraf aləm onun sehirli dünyasıdır. Hər şeylə ilk dəfə tanış olan balaca uşaq üçün rastlaşdığı hər şey maraqlıdır. Məhz bu məqsədlə kiçik yaşlı uşaqlar tez-tez suallar soruşurlar. Məktəbəqədər yaşlı bir uşağın anası ilə yolla gedərkən ondan saysız-hesabsız suallar soruşduğu ilə yəqin ki, qarşılaşmışız. Onların nitqinin əsasını “nədir?” sual ədatı tutur. Vacib deyil ki, hər hansısa oyunu təşkil edərək uşağı yeni məlumatlarla silahlandıraraq. Təkcə

onun suallarını anlayacağı və aydın şəkildə cavablandıraraq ona yeni şeylər öyrədə bilərik.

Göründüyü kimi, uşaqları ətraf aləmlə tanış etmək üçün mütləq deyil ki, hər hansısa didaktik oyun təşkil edək və ya vəsaitlər istifadə edək. Ətrafı, təbiəti öyrəndiyimizdə təbiət özü bizim üçün əyani vəsaitdir.

Kiçik yaşlı uşaqlar bir çox şeyi əlləri ilə toxunaraq anlayırlar. Bu onların “maraq”larının ikinci mərhələsidir. Birinci mərhələ gördükləri əşyalar haqqında soruşduqları suallar idi. Bu mərhələdə isə artıq adını öyrəndiyi əşyaya toxunmağı, duymağı istəyir. Məsələn, şam ağacının adını öyrənən uşaq onun yarpaqlarına toxunaraq digər ağac yarpaqlarından fərqi anlayır. Və ya şam ağacının qozalarını əllərində tutaraq onun sərt və quru olduğunu anlayır. Alimlərin fikrinə görə, uşaqlar əlləri ilə nə qədər öyrənsələr o əşya haqqında bir o qədər çox məlumat əldə edəcəklər. Toxunarkən mütləq emosiyaları müəyyən etməliyik: isti, soyuq, bərk, yumşaq, quru və yaş və sair. Körpələrimizə “gözəllik dünya”sını yavaş-yavaş təqdim etməliyik. Onlara təbiət, bitki və heyvanlar haqqında kitablar oxumalıyıq. Daha sonra böyük rəssamların mənzərələrinin reproduksiyaları ilə uşaqları tanış edə bilərik. Kiçik yaşlı uşaqları bitki dünyası ilə tanış edərkən ilk olaraq uşaqları, ağacların, güllərin adları ilə tanış etməliyik. Bu proses hər gün gəzintiyə çıxan, bitkilər dünyasını kəşf edən uşaq üçün çətin olmayacaq. Bacardığımız qədər bitkiləri onlara təsnif etməyə çalışmalıyıq: ağaclar, kollar, yarpaqlar, otlar, meyvələr, tərəvəzlər, çiçəklər və sair. Bitkilərin tanışlığı za-

manı tematik albomlar hazırlaya və təqdim edə bilərik. Kiçik yaşlı uşaqları bitkilərlə tanış edərkən, əvvəlcə, sadə bitkilərlə tanış etməliyik. Yəni uşağın demək olar ki, hər gün gördüyü bitkilərdən bəhs etmək daha məqsədəuyğundur. Uşaqları gördükləri bitkilərə diqqətlərini yönəltməyi, fərqləri ayırd etməyə cəlb etməliyik. Məsələn, yarpaqların forması, çiçəklərin rəngi və qoxusu, ağacın gövdəsinin hündürlüyü, yarpaqların rəngləri və sair.

Problemin aktualığı. Kiçik yaşlı uşaqları heyvan dünyası ilə tanış edərkən bütün yaş dövrlərində uşaqlar üçün heyvanlar daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə, uşaqlar ən yaxın dörd-ayaqlı dostları olan it və pişikləri çox sevirlər. Heç düşünmüsünüzmü niyə uşaqların heç biri onlara qarşı belə laqeyd deyillər? Bəlkə də yaxınlıqlarını və ya daxili azadlıqlarını onlarda tapırlar. Artıq yavaş-yavaş müşahidə edərək öyrənməyə başlayırlar.

Problemin yeniliyi. Uşaqlar gördükləri heyvanların quyruğunu çəkib, qulaqlarını çıxarmağa çalışırlar. Məqsəd sonradan nə baş verəcəyini görmək istəmələridir. Əslində, bu da bir təcrübədir. Kiçik yaşlı uşaqlarımızı heyvanlar aləmi ilə tanış edərkən onlarda canlılara qarşı qayğı göstərməyi öyrətməliyik.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Əldə olunmuş nəticələr müxtəlif məşğələlərdə kiçik yaşlı uşaqları heyvanlar aləmi ilə tanış etmənin ən səmərəli yollarından biri onları parklara, gəzintilərə, ekskursiyalara, zooparka aparmaqdır. Bitkilər aləmində olduğu kimi, heyvanlar aləmində də tanışlıq zamanı albomlardan, kartlardan istifadə edə bilərik.

Beləliklə, uşaqların əqli inkişafında ətraf aləmin rolu qeyd etdiyim faktlarla xarakterizə olunur və bu amillərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Məktəbəqədər təhsil proqramı (Kurikulum) / Bakı, 2022. – 54 s.
2. Mursaqulova, R.N. Əliyeva Ş.Q. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təbiətlə tanış edilməsi metodikası / R.N. Mursaqulova, Ş.Q. Əliyeva. - Bakı, ADPU nəşriyyatı, - 2008. – 416 s.
3. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/noyabr/141489.htm
4. <http://zim.az/elm/elmi-meqaleler/5359-sadt-ahplngova-traf-alml-taniliin-mzmunu-v-hmyyt.html>

E-mail: feridesemedzadə@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 27.11.2024